

STEIGIAMOJO SEIMO IDĖJA IR IŠTISINIO LIETUVIŲ KALBOS PLOTO VEIKSNYS BALŲ–SLAVŲ–VOKIEČIŲ ISTORINĖS KAIMYNYSTĖS KONTEKSTE

Arūnas Vyšniauskas

ABSTRACT

The article is devoted to the new historical investigations on the idea of Constituent Assembly and the factor of the Lithuanian language usage area in the context of Baltic – Slavic – German historical neighbourhood. The State Council of Lithuania aspired to a large geographical space for the national statehood in 1918. A Constituent Assembly (Steigiamasis Seimas) was elected 1920 in the area where Lithuanian-speaking population dominated. Until 1990, Lithuanians comprised about 80 percent of the total population in the Soviet Lithuania, and, after the reestablishment of the independence, a zero variant of citizenship was accepted. From the historical perspective we can better understand the Lithuanian national strategy of the years 1918-1920, when the leading Lithuanian politicians revindicated the great territory with millions of Slavic-speaking population.

KEY WORDS: Constituent Assembly, the Lithuanian language usage area, Baltic – Slavic – German historical neighbourhood, Lithuanian citizenship, Lithuanian national strategy in 1918-1920.

ANOTACIJA

Straipsnyje pateikiami nauji istorinių tyrimų duomenys apie 1920 m. Steigiamojo Seimo idėjas tautiniu klausimu ir ištisinio lietuvių kalbos ploto veiksnį baltų–slavų–vokiečių istorinės kaimynystės kontekste. 1918 m. Lietuvos Valstybės Taryba deklaravo dideles aspiracijas Lietuvos valstybei priskirti plačias geografines teritorijas su ten vyraujančia lietuviška vietinių gyventojų kalba. 1920 m. Steigiamasis Seimas buvo išrinktas lietuviškai kalbančių gyventojų krašte. Vėlesni laikai lėmė daugelį geografinių Lietuvos valstybės sienų pakeitimų. Per vėlesnius 70 metų buvo prarasti ir vėl atgauti Vilnijos bei Klaipėdos kraštai. Sovietiniais metais Lietuvos teritorijoje tebegyveno apie 80 procentų lietuviakalbių gyventojų. Daugiaplanė istorinė šalies teritorijos netekčių ir jos atgavimų panorama leidžia geriau suprasti 1918–1920 m. Lietuvos Respublikos politikos ypatumus tautiniu klausimu, nes jos teritorijoje greta lietuvių visada gyveno ir nemaža slavų, vokiečių bei kitomis kalbomis kalbančių šalies piliečių.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Steigiamasis Seimas, lietuviškai kalbančių gyventojų arealas, baltų–slavų–vokiečių istorinė kaimynystė, Lietuvos pilietybė, 1918–1920 m. Lietuvos strategija tautiniu klausimu.

*Dr. Arūnas Vyšniauskas, Vilnius University
Faculty of History, Department of Modern History
Universiteto str. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania
E-mail: vysniauskas@gmail.com*

1918 m. Vasario 16-osios aktas ir 1920 metais išrinktas Steigiamasis Seimas yra parlamentinės demokratijos simboliai, kurie racionaliai istoriškai pagrindžia ne tik parlamentinę santvarką, bet ir šiuolaikinės Lietuvos valstybės legitiminių pagrindą praeityje. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas 1990 m. ir valstybinės šventės statusą vėl įgijusi Vasario 16-oji stimuliavo Lietuvos istorikų tyrimus, skirtus 1918 m. istorinei situacijai ir Lietuvos valstybingumo formavimosi eigai. Naujų archyvinių šaltinių publikavimas, jų įtraukimas į istoriografiją, kelios reikšmingos monografijos ir gausybė mokslinių straipsnių neabejotinai leido naujai pažvelgti į lietuvių nacionalinio valstybingumo tapsmą paskutiniaisiais Pirmojo pasaulinio karo metais.

Tačiau į valstybės istoriją naujai pažvelgti galima ne tik archyvuose radus vertingų šaltinių, išsamiau juos analizuojant. Naujas istorijos koncepcijas ir interpretacijas įmanoma sukurti atsižvel-

gus į šalies bei kaimyninių šalių vėlesnę raidą. Kartais turi praeiti nemažai laiko, kol viena ar kita politinio vystymosi tendencija išryškėja visu akivaizdumu, ir tada yra geriau suprantama jos pradžia. Šiame straipsnyje kaip tik ir aptariamas Lietuvos valstybės formavimasis 1918 metais, atsižvelgiant tiek į naujesnius istorikų tyrimus ir pirminių šaltinių publikacijas, tiek į naują Lietuvos ir Baltijos šalių geopolitinę padėtį, 1990–1991 m. atkūrus nepriklausomybę. Tekste palyginus nemažai vietos skirta 1918 m. vasarą lietuvių parengtai trumpajai monarchinei konstitucijai ir pilnam jos variantui, nagrinėjant, kaip tais laikais iš anksto siekta užsitikrinti numatomo Seimo lietuvišką sudėtį bei siekta kitų lietuviybės garantijų.

Įsigilinus į Lietuvos valstybės tapsmą 1918–1920 m. aiškėja, kad tuometinėje politinėje mintyje egzistavo aiškus supratimas apie parlamentinės santvarkos problemišumą tuo atveju, jei Lietuvos valstybės ribos bus didesnės ir apims platesnes teritorijas, kuriose lietuvių kalba neskambėjo. Kad geriau suprastume šį dalyką, pažvelkime į kartoschemą, rodančią ištisinį lietuvių kalbos plotą 1918 m. išvakarėse (1 pav.). Čia spausdinama nespalvota kartoschema yra parengta pagal originalų spalvotą žemėlapi, publikuotą 1917 m. išleistoje knygoje vokiečių kalba (*Das Land Ober Ost...* 1917). Norėdami perteikti autentišką kartografinio dokumento turinį, užrašus palikome vokiečių kalba.

Kaip matome, ištisinis pagrindinis lietuvių kalbos plotas buvo nusidriekęs į šiaurę nuo linijos Daugpilis–Vilnius–Gardinas–Suvalkai. Tik dviejose vietose platoki lietuviški „kalbos liežuviai“

1 pav.

buvo išsikišę į pietus (arba tiksliau – į pietryčius) nuo geležinkelio linijos Daugpilis–Vilnius–Gardinas. Geležinkelio linija nėra pažymėta, bet ją galima lengvai išivaizduoti. Į pietus nuo lietuvių kalbos srities, išskyrus pietinę buvusios Suvalkų gubernijos dalį, buvo nusidriekusios tautiniu požiūriu mišrios sritys, kurias vokiečių specialistai priskyrė baltarusių kalbinei zonai (*Weissruthenen*). Lenkų kalbą daugiau vartojančios sritys ar lietuviškai kalbančių kaimų „salos“ baltarusiškoje erdvėje čia nebuvo pažymėtos, bet tokio tikslo ir nekelta, mat žemėlapiu paskirtis buvo parodyti ištisinius kalbos plotus (*geschlossene Sprachgebiete*), kas buvo svarbu planuojant valstybinių ar administracinių plotų vientisumą. Į pietus nuo Baltstogės (Bialystok) yra pažymėtos ukrainiečių (*Klein-Russen*) gyvenamosios sritys, o grynai lenkiškos teritorijos pažymėtos tik į vakarus nuo šio miesto. Toks požiūris leidžia geriau suprasti, kodėl vokiečių okupacinė valdžia Baltstogę priskyrė prie Ober Osto, o ne prie Lenkijos karinio valdymo srities.

Jei šią kartoschemą palygintume su vėlesniais pačių lietuvių darytais žemėlapiais, tai, žinoma, tam tikrų skirtumų rastume. Pavyzdžiui, lietuviškai kalbėjusių teritorijų arealas Rytprūsiuose traktuojamas kaip ištisinio lietuvių kalbos ploto dalis. Kartografinio žymėjimo skirtumų atsirado ir dėl to, kad lietuvių darytuose žemėlapiuose detaliau rodomos lenkiškai kalbančios, dvikalbystės ar trikalbystės sritys, pažymimos kalbų „salos“. Tačiau ištisinio lietuvių kalbos ploto ribos buvusioje carinės Rusijos Vilniaus gubernijoje ir Kauno gubernijos rytiniame pakraštyje vaizduojamos panašiai (Гаучас, Видугирис 1983:26–73; Lietuvos istorija... 2001:16; Lietuvių etninės... 2001:43).

Kaip yra savo metu konstatavę lenkų autoriai, Vilniuje lietuvių procentas buvo menkas, o aplink Vilnių 40 km spinduliu nebuvo nė vieno lietuviško kaimo (Gorzuchowski 1928:48). B. Kviklys savo populiaraus pobūdžio veikalė „Mūsų Lietuva“ mini, kad kai Pirmojo pasaulinio karo metais okupuotoje Lietuvoje vokiečiai norėdavo „pamatyti tikrus lietuvius“, tai A. Smetona ir kiti mūsų veikėjai tuos vokiečius atlydėdavo iki Vilkokšnio ežero, kurio pakrantėse išsidėstę Panošiškių, Grendavės, Žuklių, Talkuvos kaimai (Kviklys 1989:475–476). Bet šios tipiškų lietuvių gyvenamos vietos nėra taip arti Vilniaus, jei pažiūrėsime į žemėlapi. Nuo Vilniaus iki Trakų yra daugiau kaip dvidešimt kilometrų, o nuo Trakų iki minėtų kaimų – irgi panašus atstumas.

Nepalankią lietuvių kalbos situaciją bendrais bruožais yra pripažinęs ir Petras Klimas, kuris šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje įvardijamas kaip nepriklausomos Lietuvos architektas (Laurinavičius 1991:47–51). 1923 m. išleistoje knygelėje jis rašė:

Mes nė manyti nemanome slėpti, jog šiandien lietuvių kalbos v i e š a s i s vartojimas, palyginus su anksčiau parodyta katalikų stačiatikių siena, Vilniaus srityje yra žymiai siauresnis (Klimas 1923:35).

P. Klimas išreiškė ne tik savo, bet ir daugelio lietuvių politikų nuomonę, rašydamas tokias eilutes:

Etnografinė Lietuva negali būti suprantama tik tokios teritorijos plotu, kur šiandien kasdieniniam gyvenime ir viešai gyventojai vartoja lietuvių kalbą (Klimas 1923:55).

Tokios nuostatos atsispindėjo „Lietuvos aide“ 1917–1918 m. skelbtuose straipsniuose bei kitose lietuvių politikų publikacijose.

Kas yra etnografinė Lenkija, o kur – etnografinė Lietuva, lietuvių ir lenkų politikos veikėjai suprato skirtingai, ne visada sutapo ir pačių lietuvių nuomonės. Su lenkų požiūriu nesutikdamas A. Smetona 1918 m. spalio 8 d. rašte Vokietijos kancleriui Maksui Badeniečiui rašė:

Taip pat etnografijos atžvilgiu, kuriuo lenkai išimtinai remiasi, Vilnius yra lietuviškas. Tiktai čia reikia pastebėti, jog lenkai šiek tiek savotiškai etnografiją supranta: jie rodo lenkais visus tuos, kurie moka lenkiškai kalbėti (Klimas 1923:87).

Iš tikrųjų Vilnius, A. Smetonos nuomone, nuo lenkų etnografinių sienų yra nutolęs apie 200 kilometrų (Klimas 1923:88). Nagrinėjant šią problemą reikėtų nepamiršti, kad egzistavo dar ir etnografinės Baltarusijos sąvoka, o vokiečiai ar rusai irgi turėjo savo supratimą apie etnografines ribas. Be to, istorikai turėtų atsižvelgti, kad politikai pasikeitus aplinkybėms gali keisti savo požiūrį, nors ne visada viešai tai mėgsta pripažinti.

Kaip rodo Lietuvos Tarybos protokolai ir kita istorijos šaltinių medžiaga, tuometiniai lietuvių politikai tikrai nenorėjo, kad būsimos Lietuvos valstybės plotas apsiribotų grynai lietuviškai kalbančiomis teritorijomis. Kita vertus, Lietuvos Tarybos nariai pirmąjį savo veiklos mėnesį 1917 m. suprato, kad nėra realu siekti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvusių plotų atkūrimo. Tada

Lietuvos Taryba, iš pradžių projektuodama Lietuvos valstybės ribas, buvo nusistačiusi labiau laikytis etnografinio pagrindo. Bet, kaip rašo P. Klimas, 1917 m.

... Berno konf.[erencija] tas ribas praplėtė ligi už Balstogės ir Pinsko balų ir ligi Dysnos (Klimas 1988:202).

Čia turima omenyje lietuvių konferencija Šveicarijoje (Berne ir Lozanoje), vykusį 1917 m. lapkričio 2–10 d. Joje dalyvavo ir keli Lietuvos Tarybos atstovai su A. Smetona priešakyje. O plačius teritorinius užmojus rodė konferencijoje priimta rezoliucija, kurios tekstas istorikams yra žinomas (Purickis 1990:56).

Grįždamas iš šios konferencijos A. Smetona lankėsi Berlyne, kur „Adlon“ viešbutyje lapkričio 13 d. surengtame lietuvių vakare, dalyvaujant žymiesiems vokiečių politikams, pasakė kalbą. Joje buvo reiškiamas mintis, kad dalis dabartinės Gardino–Baltstogės karinio valdymo srities dera į Lietuvą (Lietuvos aidas 1917:1). Kad geriau vizualiai suvoktume tuometinį karinį administracinį vokiečių suskirstymą, pateiksime dar vieną originalią kartoschemą, kuri puikavosi ant jau minėtos 1917 m. vokiečių išleistos knygos viršelio (Das Land Ober Ost... 1917) (2 pav.).

Lietuvos Taryba, svarstydamą būsimos Lietuvos ribų klausimą, 1917 m. gruodžio mėn. nutarė, anot P. Klimo, „griežtai nesipriešinti“ Berno konferencijoje nutartam etnografinės Lietuvos praplėtimui (Das Land Ober Ost... 1917). Bet tada siekiamas valstybės plotas jau ne taip daug ėmė skirtis nuo XVIII a. pab. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos po Abiejų Tautų Respublikos antrojo padalijimo. O vokiečių iš okupuotų žemių sudaryta karinio valdymo sritis Ober Ost savo į pietus nutįsusia forma bei kontūrais ir buvo labai panaši į 1793–1795 m. LDK (Gimžauskas 2003:43).

2 pav.

Pažymėtina, kad minėta lietuvių Berno–Lozanos konferencija vyko tomis dienomis, kai karo nualintoje Rusijoje prasidėjo bolševikų vadovaujamas perversmas („Spalio revoliucija“). Naujoji komisarų valdžia greitai pradėjo kariuomenės demobilizaciją ir kareiviai masiškai ėmė grįžti namo. O tų metų gruodžio 22 d. Brest Litovske jau pradėtos Sovietų Rusijos derybos dėl separatinės taikos su Vokietija ir Austrija. Tuometinis rusų istorikas R. J. Vipperis, apibūdinamas to laikotarpio atmosferą, rašė, kad vyko didelės valstybės negirdėto istorijoje masto subyrėjimo katastrofa (Виппер 1997:592). Tokiomis sąlygomis Lietuvos Taryba paskelbė atkurianti Lietuvos nepriklausomybę (1917 m. gruodžio 11 d. deklaracija) ir ėmė lošti teritoriškai didesnės atkuriamos Lietuvos valstybės variantą. Jam savais sumetimais buvo palankūs ir įtakingi kaizerinės Vokietijos politiniai bei kariniai sluoksniai.

1918 m. spalio 8 d. A. Smetona rašte Vokietijos reichskancleriui Maksui Badeniečiui rašė, kad 1917 m. pabaigoje buvo orientuojamasi į Lietuvos sienas, kurias Lietuva turėjo tuo metu, kai ji paliovė buvusi valstybe. Tačiau atsižvelgdama į etnografinius ir ekonominius motyvus vėliau kai kurias buvusias Lietuvos valstybės sritis Taryba išbraukė iš savo programos (Klimas 1923:86). 1917 m. pabaigos orientacija čia nurodyta, ko gero, neatsitiktinai, mat kažin ar A. Smetona galėjo pagrįsti tokius platesnius teritorinius užmojus buvus 1917 m. rugsėjį, kai Lietuvos Taryba tik pradėjo savo veiklą.

Vadinasi, galima konstatuoti, kad nors tarp Lietuvos Tarybos narių buvo tam tikrų skirtumų žvelgiant į būsimos valstybės teritoriją, tačiau nuo 1917 m. pabaigos buvo kaip ir sutarta, kad geidžiama Lietuva turėtų būti platesnė. Pietuose ji turėjo apimti ne tik Gardiną ir Lydą (miestai arti lietuviškai kalbančio masyvo), bet ir toliau nuo lietuvių ištisinio kalbos ploto esančius Naugarduką bei kitus miestus, įskaitant Baltstogę. Pastarasis pagal gyventojų sudėtį labai žydiškas miestas anksčiau taip pat priklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, o vietiniai žydai laikė save „litvakais“. Pretenzijos į Brest Litovską (Lietuvos Brastą), atrodo, tarp lietuvių politikų rimtai svarstomos nebuvo, nors J. Gabrys 1918 m. ir buvo išleidęs Europos etnografinį žemėlapi, kuriame teritoriją aplink Brest Litovską galėjai suprasti kaip tautiškai mišrią, kurioje esama ir nemažai lietuvių (Gabrys 1918). O Lietuvos sostinė visuose variantuose, žinoma, turėjo būti Vilnius.

Oficialus valstybinis požiūris į valstybės plotą konkrečiau išryškėjo 1919 m., o paskui – 1920 m. Prisiminkime – Paryžiaus Taikos konferencijos pirmininkui 1919 m. pavasarį lietuvių delegacijos išteiktoje Revendikacijų notoje Lietuvos valstybės plotas turėjo būti apie 125 tūkst. kvadratinį kilometrų su 6 mln. gyventojų (Žepkaitė 1992:65; Gaigalaitė 1999:37). Kaip maždaug galėtų atrodyti tokio ploto Lietuva, kartografiškai vaizdavo Berne (Šveicarija) 1918 ar 1919 metais lietuvių pastangomis su užrašais prancūzų kalba išleistas atvirukas, kurio pilka kopija neseniai reprodukuota viename moksliniame leidinyje (Vilniaus klausimas... 2003:14). Panašaus pobūdžio rankraštinė kartoschema, atspindinti lietuvių revendikacines pretenzijas, su geografinių pavadinimų užrašais anglų kalba irgi buvo parengta. Ji publikuota 1988 m. leidžiant P. Klimo 1915–1919 m. dienoraštį (Klimas 1988:299). Nors minėtos kartoschemos kai kurios linijos šiek tiek skiriasi, tačiau jose pavaizduotas plotas kone dvigubai didesnis už dabartinį Lietuvos plotą.

Turint omenyje šiuolaikinius apskaičiavimus, kad dabartinės Lietuvos teritorijoje prieš prasidedant Pirmajam pasauliniam karui 1914 m. geriausiai atveju gyveno tik 3 milijonai ar šiek tiek daugiau nuolatinių gyventojų (Gaučas [B. d.]:74–92), aišku, kad jei palankiai susiklosčius aplinkybėms po Pirmojo pasaulinio karo Lietuva būtų atsikūrusi didesniame plote ir su 6 mln. gyventojų, tai tokioje valstybėje lietuviškai kalbančiųjų būtų mažiau nei pusė, jie būtų sudarę gal tik apie trečdalį visų valstybės gyventojų¹. Pabandykime tik įsivaizduoti, kaip tokiu atveju tautinės sudėties ir kalbų vartojimo prasme būtų atrodęs demokratiškai išrinktas parlamentas ir kokia vietų dalis jame būtų tekusi lietuvių kalbą vartojantiems parlamentarams.

Lietuvių pietines teritorines aspiracijas, tiesa, mažesnes nei minėtoje 1919 m. Revendikacijų notoje, rodė ir 1920 m. taikos sutartis su Sovietų Rusija. Ši sutartis, kaip teigiama šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje ir teisinėje literatūroje, teisėtumo nėra praradusi ir mūsų dienomis. Tačiau šioje vietoje norėtusi atkreipti dėmesį į paprastą dalyką. Galima rasti tvirtinimų, kad 1918 metais Lietuvos Tarybos narių numatomos Lietuvos sienos buvo panašios į tas, kurios užfiksuotos 1920 m. Maskvos taikos sutartyje (Gaigalaitė 1989:104). Iš tikrųjų, atrodo, taikos sutartyje su Sovietų Rusi-

¹ Paėmus carinės Rusijos Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijas, bendrame jų plote, pagal 1897 m. surašymo duomenis, lietuviai būtų sudarę tik apie 33% gyventojų. Žr.: Laurinavičius 1991:48.

ja užfiksuotas Lietuvos plotas buvo artimesnis 1917 m. rugsėjį ir spalį Lietuvos Taryboje besiformuojančiai teritorinei valstybės sampratai. 1917 m. pabaigoje ir 1918 metais Lietuvos Tarybos dauguma orientavosi į dar didesnę Lietuvos valstybinį plotą. Bet tiek 1917 m., tiek 1918 m., tiek vėliau egzistavo klausimas: kaip praktiškai būtų galima pasiekti daugiau ar mažiau didesnės valstybės atsiradimą ir funkcionavimą, kartu užtikrinant jos lietuvišką nacionalinį pobūdį? Klausimas buvo nelengvas, tai buvo problema, kurios neįmanoma paprastai išspręsti.

Mat esant didesniam valstybės plotui, priklausomai nuo to, kokios būtų sienos, į jį pakliūtų vienas ar keletas milijonų lietuviškai nekalbančių gyventojų. Organizavus demokratinius rinkimus į parlamentą nebūtų jokios garantijos, kad būtent lietuvių politikai juose gaus daugumą, o tas Seimas kalbės lietuviškai. Kur garantijos, kad paskui ir vyriausybė bus lietuvių rankose? Netgi esant tokiam valstybės plotui, kuriame lietuviai turėtų santykinę daugumą, parlamente esminius klausimus galėtų nulemti kitataučių balsai. Juk esant partiniam pasidalijimui tarp lietuvių, vienu ar kitu klausimu susivieniję lenkai, baltarusiai, rusai, žydai ir kt. tautybių deputatai duotų lemiamą balsų persvarą kuriai nors frakcijai. Prisiminkime Lietuvos miestų ir miestelių nelietuvišką tautinės sudėties pobūdį, lenkų, žydų stipresnes nei lietuvių pozicijas daugelyje ekonominio gyvenimo sričių ir t. t.

Tokiomis sąlygomis strategiškai numatydamą galimas demokratinės santvarkos politines komplikacijas, lietuvių konferencija Šveicarijoje 1917 m. lapkričio mėnesį „pirmoji viešai iškelė valdymo formos klausimą“ (Klimas 1990:9) ir nutarė orientotis į monarchinę Lietuvą. O Lietuvos Taryba 1917 m. gruodžio 8 d. posėdyje priėmė formalų sprendimą, kad geriausiai Lietuvoje valstybinės santvarkos prasme būtų turėti monarchiją.

Šį sprendimą praktiškai bandyta realizuoti 1918 m. vasarą, kai karaliavimo sąlygos, kurias galima laikyti trumpąja monarchine konstitucija (žr.: Vyšniauskas 2003:178–189), buvo suderintos su Vurtembergo hercogu Wilhelmu von Urachu. 1918 m. liepos 11 d. Lietuvos Taryba, pasivadinsi Lietuvos Valstybės Taryba, paskelbė Lietuvoje monarchiją, o karaliumi Urachą, suteikdama jam Mindaugo II vardą. Po liepos 13 d. redakcinių pataisymų šie sprendimai buvo paviešinti ir juos siekta įgyvendinti, nevengiant laikino teisinio konflikto su vokiečių okupacine valdžia ir oficialiuoju Berlynu. Kita vertus, naudotasi vokiečių politinių srovių pozicijų skirtumais. Ne paslaptis, kad Uracho kandidatūrą lietuviams išsiūlė Matthias Erzbergeris, įtakingas vokiečių katalikų politikas, kuriam nuvertus kaizerį buvo lemta pasirašyti 1918 m. lapkričio 11 d. paliaubas, praktiškai reiškusias Vokietijos kapituliaciją Pasauliniame kare.

Už Lietuvos Tarybos daugumos balsais priimtų monarchinių nutarimų, tiek 1917 m. gruodį, tiek 1918 m. liepą slypėjo anaipol ne vien tik taktinis manevras užbėgti už akių galimai unijai su Prūsija ar Saksonija, kaip kad bandyta įtikinti A. Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“ (ši koncepcija istoriografijoje gyvuoja ir mūsų dienomis). Minėtas motyvas iš tikrųjų egzistavo, juo labiau kad unija su geografiškai šalia esančia Prūsija būtų galėjusi reikšti Prūsijos valdymo sistemos išplėtimą į Rytus ir Prūsijos valdininkų persikėlimą į Lietuvą, ko Lietuvos Tarybos nariai vargu ar norėjo. Tačiau už pačią monarchinio valdymo formą pasisakyta ne vien tik konjunktūriniais sumetimais.

Formaliai stiprios karaliaus rankos reikėjo siekiant tvirtos centralizuotos valdžios kuriant didesnės apimties valstybę. Pirmasis iš dabartinės lietuvių istorikų kartos naujai į tai atkreipė dėmesį archyvistas A. Grigaravičius, pasak kurio, monarchistinė valdymo forma

... buvo suprantama kaip etninio vientisumo išsaugojimo garantas (Grigaravičius 1991:391).

Jis taikliai pažymėjo:

Projektuojant būsimą valstybę didesnėje teritorijoje (LDK ir etnografinės Lietuvos idėjų susipynimas), sekė išvada apie parlamentinės respublikos problematiškumą (Grigaravičius 1991:391–392).

R. Lopata savo monografijoje, komentuodamas jau 1917 m. pabaigoje išryškėjusią Lietuvos Tarybos monarchistinę orientaciją, taip pat mini, kad monarchijos įvedimas sietas su etnosocialine Lietuvos struktūra, stabilumo poreikiu, atsižvelgiant į išplečiamas etnografinės Lietuvos ribas (Lopata 1996:131).

Anuometinę lietuvių monarchistinio mąstymo logiką geriau suprasime įsigilinę tiek į trumpąją monarchinę konstituciją (Uracho karaliavimą apibrėžiančias sąlygas), tiek į 1918 m. vasarą lietuvių teisininkų parengtą pilnos konstitucijos projektą vokiečių kalba² bei kitus pirminius šaltinius. Įsivaizduota, kad Lietuvos valstybė turėtų apimti didesnę plotą, kuriame jau buvo įvestas griežtas vokiečių okupacinis režimas. Tvarką ir saugumą, kol sustiprės ir įsitvirtins lietuviška valdžia, būtų užtikrinę vokiečiai ginklu, o valdžios viršūnėje esančiam kviestiniam karaliui iš katalikiškos Vokietijos žemės suteikiamos didelės galios. Kaip skelbė pilnos konstitucijos projekto 29 str.,

... vykdomoji valdžia yra tik Karaliaus rankose (Lietuvių atgimimo... 1991:424).

Tačiau kadangi monarchui vienam sunku būtų suvaldyti tokią valstybę, tai prisidengę jo vardu realią politiką vykdytų lietuvių politikai, kuriems aukščiausių valstybinių tarnybų ir postų užėmimas konstituciškai turėjo būti garantuotas.

Nelietuviai į aukščiausius postus net ir nebūtų pakliuvę, nes trumposios monarchinės konstitucijos penktas punktas skelbė:

Karalius skiria ministerius ir kitus aukštuosius valdininkus iš pačių lietuvių, mokančių ir vartojančių lietuvių kalbą (Lietuvių atgimimo... 1991:394).

O pagal pilnos konstitucijos projekto 40 straipsnį, karaliaus

... vyriausybiniai aktai įgauna galią tik ministrui pasirašius (Lietuvių atgimimo... 1991:426).

Kadangi ministrais pagal projektą galėjo būti tik lietuviai, vadinasi, lietuvių ministro parašas būtų įgijęs lemiamą prasmę. Ką tokiomis planuotomis teisinėmis sąlygomis būtų galėjęs nuveikti vokiečių karalius be lietuvių aukščiausios grandies valdininkų sankcijos ir rūmų kamarilės? Juk net ir Karaliaus rūmų valdininkai turėjo būti lietuviai, „kurie kalba lietuviškai“. Tik pirmaisiais penkeriais valdymo metais karalius turėjo teisę rūmų valdininkais paskirti ir svetimus, tačiau jų skaičius neturėjo viršyti trečdaliu (Lietuvių atgimimo... 1991:394). O pagal pilnos konstitucijos projektą Reicho vokiečiai užimti Lietuvoje valstybinės valdžios postus galėjo tik su tautos atstovybės pritarimu (Lietuvių atgimimo... 1991:434). Bet pagal tą patį konstitucijos projektą iš anksto buvo užtikrinama, kad tautos atstovybė bus lietuviškos sudėties.

Pilnos konstitucijos projekte buvo numatyta dviejų rūmų tautos atstovybė. Žemutiniai rūmai turėjo vadintis Seimu, o jį galėjo rinkti „kiekvienas lietuvis, sulaukęs 24 metų ir besinaudojantis visomis valstybės piliečio teisėmis“, tačiau rinkimų teisė jam suteikiama toje bendruomenėje (parapijoje), kurioje jis išbuvo visus paskutinius metus prieš rinkimus (Lietuvių atgimimo... 1991:430). Toliau projekte nurodoma, kad rinkimų teisės neturi moterys bei kai kurios kitos gyventojų katego-

² Projekto originalus vokiškas tekstas yra rastas ir kartu su vertimu į lietuvių kalbą publikuotas akademiniam leidinyje. Žr.: Lietuvių atgimimo... 1991:396–434.

rijos. Aišku, kad suaugęs vyras, nelaikęs savęs lietuviu, pagal tokią konstitucinę reglamentaciją net nebūtų turėjęs pasyvios rinkimų teisės. Apskritai dar neaišku, ar jis būtų turėjęs visas Lietuvos valstybės piliečio teises, jei lietuvių kalbos būtų nemokėjęs. O norint būti išrinktam Seimo deputatu formaliai neužteko būti lietuviu ir sulaukti 24 metų amžiaus. Pagal konstitucijos projekto 80 str. bent metus iki rinkimų tas pilietis turėjo priklausyti „lietuviškai valstybinei draugijai“ (Lietuvių atgimimo... 1991:431). Tokiu reikalavimu akivaizdžiai siekta įsitikinti lietuvių piliečio lojalumu ir tinkamumu lietuviškai valstybinei veiklai prieš suteikiant jam formalią galimybę tapti Seimo nariu.

Aukštesnieji tautos atstovybės rūmai pagal tą patį konstitucijos projektą turėjo vadintis Taryba, o jos nariais

... gali būti išrinkti ir paskirti rinkimų teisę turintys lietuviai, sulaukę 30 metų ir jau 3 metus priklausę lietuviškai valstybinei draugijai (Lietuvių atgimimo... 1991:431).

Vėlgi matome išankstinį lietuviškų nacionalinių interesų garantavimą. Tik labai nedidelė dalis nelietuvių būtų pakliuvę į Tarybą, pavyzdžiui, pilnametis sosto įpėdinis ir kiti karališkieji princai (sulaukę 30 metų). Bet priminsiu, kad pagal trumpąją monarchinę konstituciją karaliaus vaikai turėjo būti auklėjami ir mokomi Lietuvoje (Lietuvių atgimimo... 1991:394). Nors į Tarybą dar turėjo įeiti Graikų Katalikų vyskupas ir Rusinų vyskupas, tačiau į ją taip pat turėjo įeiti ir Romos Katalikų vyskupijos vyskupai (Lietuvių atgimimo... 1991:431) (taigi, tarp vyskupų būtų vyravę katalikai), o Romos katalikų religija pilnos konstitucijos projekte buvo įrašyta kaip vienintelė valstybinė religija (Lietuvių atgimimo... 1991:421).

Karaliavimo sutarties sąlygos, kurias pasirašė Urachas ir Lietuvos Tarybos prezidiumas, siekė užtikrinti Lietuvos karalystės lietuvišką pobūdį. Pagal devintąjį punktą, lietuvių kalba „yra ne tik oficialinė valstybės kalba, bet ir karaliaus rūmų kalba“ (Lietuvių atgimimo... 1991:421). Pilnos konstitucijos projekte irgi buvo punktas dėl lietuvių kaip valstybinės kalbos (Lietuvių atgimimo... 1991:397).

Kitas svarbus dalykas lietuviybės prasme – tai santykinis Lietuvos padalijimas į Šiaurės ir Pietų, atsiradęs politinėje mintyje 1917 m. ir toliau egzistavęs 1918 metais. Apie šiaurinę, „tikrąją“, Lietuvą A. Smetona kalbėjo jau 1917 m. lapkričio 13 d. Berlyne „Adlon“ viešbutyje surengtame vakare. Pasak „Lietuvos aidas“, kuris rėmėsi vokiečių spaudos biuro pranešimu, ta šiaurinė Lietuva susidedanti iš Kauno, Suvalkų ir Vilniaus gubernijų (Lietuvos aidas 1917:1). Iš tikrųjų šiose gubernijose ir buvo susitelkusi lietuviškai kalbančių gyventojų dauguma, tačiau Vilniaus gubernijoje – tik iš dalies. Ar visa Vilniaus gubernija buvo suprantama kaip Šiaurės Lietuva? Ar čia nebus kažkokia geografinė nesąmonė? Keliauji iš lietuviškiausios Kauno gubernijos į pietus, o pakliūvi į Šiaurės Lietuvą? Paineivos galėjo įnešti tai, kad vokiečių agentūra lakoniškai reziumavo A. Smetonos kalbą, o „Lietuvos aidas“ perpasakojo vokiečių agentūros pranešimą.

Jau paskelbus monarchiją Lietuvos Valstybės Tarybos 1918 m. liepos 23 d. posėdyje, svarstant klausimą dėl būsimų valstybės sienų, dauguma Tarybos narių nutarė prie „Šiaurės Lietuvos“ priskirti tuometinius Lydos ir Gardino „kreizus“, motyvuodami tuo, kad jų sudėtyje buvo grynai lietuviškai kalbančių kaimų (Lietuvių atgimimo... 1991:296) (*Kreis* – vokiečių įvestas administracinio suskirstymo vienetas). Vadinasi, net ir tolokai nuo Vilniaus į pietus esančios Lydos ar Gardino apylinkės dar laikomos Šiaurės Lietuva?

Šis sprendimas, jo motyvavimas, taip pat kai kurie kiti momentai leistų manyti, jog sąlyginis būsimos Lietuvos valstybės ploto dalijimas į Šiaurės ir Pietų Lietuvą rėmėsi ne tiek carinės Rusijos nustatytomis gubernijų ribomis, kiek ištisinio lietuvių kalbos ploto veiksmu. Manytina, kad iš pra-

džių Lietuvos Tarybos nariai ištisiniu lietuvių kalbos plotu laikė Šiaurės Lietuvą, o Pietų Lietuva, pagal jų sampratą, buvo ne kažkokie pietiniai pakraščiai, o gana plačios teritorijos į pietus nuo lietuviškai kalbančios ištisinės kaimų zonos. Šios teritorijos su vyraujančia slavų kalba ir katalikų tikyba irgi turėjo tapti sudėtine valstybės dalimi, tačiau aišku, kad dėl gyventojų sudėties čia valstybės politika galėjo turėti savų tikslų, savų problemų. Jei taip traktuosime sampratą, tai geografiškai Gardino ar Lydos „kreizų“ priskyrimas prie „Šiaurės Lietuvos“ neatrodo nonsensas.

Kaip matyti iš minėtų dviejų „kreizų“ atvejo, Šiaurės ir Pietų Lietuvos teritorinis suvokimas 1918 metais galėjo būti koreguojamas ir prie Šiaurės Lietuvos priskirti ne tik lietuviški kaimai, bet ir patys „kreizai“, kuriuose jie buvo. Beje, dar XIX a. viduryje, pasak šiuolaikinės lietuvių istorikės Z. Medišauskienės,

... dažniausiai minima apytikslė rytinė tikrosios Lietuvos siena ėjo Švenčionių–Ašmenos–Lydos–Gardino linija (Medišauskienė 1999:221).

Tokia „tikrosios Lietuvos“ samprata, aišku, turėjo apimti ir Vilnių. Tačiau apie Vilnių keliasdešimt kilometrų spinduliu kaizerinės vokiečių okupacijos metais jau nebuvo likę lietuviškai kalbančių kaimų.

Iš Lietuvos Tarybos protokolų vis dėlto nėra pakankamai aišku, ar Vilnius buvo priskiriamas Šiaurės Lietuvai, ar traktuotas kaip Pietų Lietuvos dalis. Mat nors Vilnius neįėjo į zoną su vyraujančia lietuvių kalba, bet jam, kaip sostinei, galėjo būti taikoma išimtis. Veikiausiai Vilniui, kaip sostinei, turėjo priklausyti abi Lietuvos integruojančio centro vaidmuo, kas ekonomiškai ir istoriškai buvo pagrįsta, tačiau tautine ir politine prasme kėlė daugybę problemų.

Įdomu, kad ryšys tarp monarchinės santvarkos ir valstybės didesnės teritorijos sampratos buvo aiškiai keliamas lietuvių politikų. Lietuvos Valstybės Tarybos 1918 m. spalio 29 d. posėdyje S. Šilingas kalbėjo:

Visuomenėje viešpatuoja įsitikinimas, kad Pietų Lietuvos klausimas surištas su klausimu sudarymo Lietuvoje konstitucinės monarchijos, kuri yra negalima mažesnėje Lietuvoje³.

Ši frazė atskleidžia supratimą, kad mažesnėje Lietuvos valstybėje (jei ji susidarytų be „Pietų Lietuvos“) monarchija ir nebūtų reikalinga.

Tačiau kol buvo rezgami tokie lietuvių veikėjų planai, aiškinamasi, kur yra „Šiaurės Lietuva“, kur „Pietų“, keitėsi situacija pasaulinio karo frontuose, o artėjančio pralaimėjimo akivaizdoje kaizerinės Vokietijos vadovybė buvo priversta irgi keisti savo strategiją rytuose. 1918 m. rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais ruošdamasi galimoms taikos deryboms su Santarve, Vokietijos užsienio reikalų žinyba (*Auswärtiges Amt*) kaizerio nurodymu parengė naują planą. Pagal jį Lietuvos valstybė turėjo būti sumažinta ir susidaryti tik vokiečių įsivaizduojamame ištisiniame lietuvių kalbos plote, o Vilnius atitektų Lenkijai. Šiam planui pritarė kaizerinės Vokietijos karinės hierarchijos viršūnėje viešpatavęs generolas E. Ludendorffas, nors jis dar 1917 m. pabaigoje Vilnių buvo prižadėję lietuviams. Numatydamas būsimos „sumažintos Lietuvos“ (*das verkleinerte Litauen*) sienas, E. Ludendorffas už jos ribų paliko ne tik Vilnių, bet ir lietuvių kalbos ištisinį plotą kirtusią geležinkelio liniją⁴.

³ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai, p. 341.

⁴ Apie tai istoriografijoje užsimenama, tačiau klausimas vertas išsamesnių tyrinėjimų. Žr.: Vyšniauskas 2004:51–56.

Apie tokius strateginius pasikeitimus Lietuvos Valstybės Tarybos nariai sužinojo 1918 m. rugsėjo antroje pusėje, rugsėjo 22 d. dėl to jau vyko lietuvių politikų pasitarimai Vilniuje (Klimas 1988:294). Tuo metu šalia kitų diplomatinių žingsnių kovoje dėl Vilniaus lietuviai pradėjo perspektyvų, bet kartu ir pavojingą nepriklausomybei žaidimą su bolševikiniu Kremliumi. Keli Lietuvos Valstybės Tarybos nariai bei dar keli lietuvių veikėjai susitiko su Vilniuje apsilankiusiu vokiečių–rusų sienų sovietinės komisijos dalyviu V. Mickevičiumi-Kapsuku ir perdavė jam turimą informaciją bei dokumentus, „kad paskelbtų Rusijoje ir visam pasauliui“ (Klimas 1988:294–295). Labai galimas dalykas, kad būtent lietuvių dėka Kremlius pirmą kartą sužinojo apie vokiečių planą atiduoti Vilnių Lenkijai.

Ką galima būtų pasakyti atsižvelgiant į tolesnę šalies raidą mūsų nagrinėjamos problemos kontekste?

Praradusi Vilnių ir dar neturėdama Klaipėdos, „sumažinta“ Lietuvos valstybė su laikinąja sostine Kaune susiformavo ribotoje teritorijoje, kurios plotas tebuvo 52 822 km², tačiau joje vyravo lietuvių kalba. Lietuvių politikų siekius užvaldyti teritorijas už tuometinės demarkacijos linijos lydėjo supratimas apie problemos sudėtingumą, jei bus einama vien paprastos demokratijos keliu. 1920 m. vasarą atgavus Vilnių, o rudenį jį praradus, Steigiamojo Seimo dauguma pasisakė prieš plebiscitą Vilniaus krašte (Žemaitytė-Veilentienė 2003:33–53).

Kad valstybės teritorijos padidėjimas gali turėti įtakos politinių jėgų balansui, įskaitant santykius tarp parlamento ir pirmojo asmens valstybėje, parodė 1926 m. įvykiai. Tų metų pavasarį Lietuvoje vyko Seimo rinkimai dalyvaujant ir 1923 m. prijungto Klaipėdos krašto gyventojams, tarp kurių didelę dalį sudarė vokiečiai. Naujame, trečiojo šaukimo, Seime padidėjo tautinių mažumų atstovų skaičius. Dėl politinės lietuvių participacijos III Seimo sudėtis buvo margesnė ir tegalėjo būti sudaroma koalicinė vyriausybė, kuri norėdama užsitikrinti parlamentinę daugumą turėjo labiau atsižvelgti į lenkų ir kitų tautybių atstovų reikalavimus. Tai buvo vienas iš veiksnių, didinusių politinę įtampą, kurios rezultatas – 1926 m. gruodžio 17-osios perversmas ir stipri autoritarinio pobūdžio prezidento valdžia, atsisakant demokratiškai rinkto Seimo. Perversmo organizatoriai į Prezidento postą išskėlė Antaną Smetoną, kurio rūpinimasis lietuvių tautiniais interesais iš vienvaldystės pozicijų išryškėjo jau 1918 m., kai jis aktyviai realizavo monarchijos projektą. Jau tada, pavyzdžiui, lemtingame Lietuvos Tarybos posėdyje 1918 m. liepos 11 d. A. Smetona pasisakė už tai, „kad visų darbų galus turėtume prezidente ar monarche“⁵.

Po teritorinių pasikeitimų 1939–1940 ir 1945 m. Lietuvos administracinis plotas padidėjo palyginus nedaug, ne tiek, kiek buvo numatyta 1920 m. Maskvos taikos sutartyje tarp Lietuvos ir Sovietų Rusijos. Kremlius 1939 m. spalį atidavė Lietuvai tik Vilnių ir 20–30 km pločio ruožą palei geležinkelį, kas gerai matyti iš vienos sovietinės kartoschemos, rodančios naują sienų padėtį 1939 m. rabaigoje (Политический словарь... 1940:55). Žemiau pateikiame mus dominančią šios kartoschemos dalį (3 pav.).

Belieka tik pažymėti, kad 1939 m. rudenį perduotame Lietuvai teritorijos ruože buvo tiek lietuviškai kalbančių kompaktiškų teritorijų, tiek tokių, kuriose lietuvių kalba jau buvo nenykusi ar mažai vartojama. O bendras 1939 m. rudenį perduoto Lietuvai teritorijos ruožo gyventojų skaičius oficialiais duomenimis nesiekė ir pusės milijono (neskaitant karo pabėgėlių ir internuotų asmenų).

1940 metais po Lietuvos sovietinės aneksijos prie jos teritorijos buvo prijungta dauguma ištisinio lietuvių kalbos ploto sričių, 1939 m. rudenį patekusių į Baltarusijos TSR teritoriją. Tiesa, dalis

⁵ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai, p. 269.

lietuviškų kaimų vis dėlto liko už sienos, bet Justas Paleckis savo atsiminimuose tvirtina, kad tie kaimai buvo apsupti baltarusiškų ir dėl to esą nepavyko susitarti dėl jų prijungimo prie Lietuvos TSR, kaip tai pavyko su Dieveniškėmis (Paleckis 1983:388). Pastaroji gyvenvietė su apylinkėmis prijungta per sausumos „koridorių“, ką kartografiškai iki dabar atspindi ryškus iškyšulys pietrytinėje Lietuvos sienoje. Tokių „apendiksų“ vis dėlto, matyt, buvo galima sukurti ir daugiau, išvedant sausumos „koridorius“ negyvenamomis ar retai apgyvendintomis vietovėmis: laukais, miškais, pelkėmis.

Pasižiūrėjus į dabartinius Vilniaus universiteto specialistų parengtus istorinius kalbinius žemėlapius, pavyzdžiui, 2001 m. „Vagos“ leidyklos atlase (Lietuvos istorijos atlasas 2001:43), matyti, kad 1940 metų rudenį sprendžiant sienos klausimą su Baltarusija buvo galima prijungti šiek tiek daugiau arti sienos esančių lietuviškų kaimų kaip kompaktiškos teritorijos tęsinį. Bet J. Paleckis, kilęs nuo Žemaitijos, gal ir nevisiškai suvokė paribio situaciją. Kita vertus, tai nepriklausė vien nuo J. Paleckio, vadovavusio Lietuvos TSR Prezidiumo delegacijai derybose su Baltarusijos TSR funkcionieriais 1940 m. spalio 1–2 d. Juo labiau kad tos derybos dėl sienos vyko Baltarusijos TSR teritorijoje (Gardine), remiantis medžiaga, paruošta baltarusių komisijos (Lietuvos istorijos atlasas 2001:387–388). Yra duomenų, kad 1940 m. pirmojoje pusėje Švenčionių krašte ištisų kaimų gyventojai buvo ištremti į Sibirą (Lietuvos okupacija... 1993:176), o tokie dalykai irgi galėjo paveikti pasienio situaciją lietuvių nenaudai.

Baltarusijos pareigūnai, išsiderėdami kai kurių lietuviškų apylinkių palikimą Baltarusijos TSR, traktavo tai kaip kompensaciją už dalį baltarusiškų kaimų, pakliuvusių į Lietuvos TSR teritoriją, bent jau taip tvirtina atsiminimuose J. Paleckis. O nepavykus abiem pusėms susitarti dėl Druskininkų priklausomybės, ginčą Lietuvos naudai išsprendė Maskva. Čia vertėtų tik priminti, kad Druskininkų priklausymą Lietuvai Paleckio delegacija Gardino derybose motyvavo ir tuo, kad šis tuo metu labiau lenkiškas gyventojų vartojamos kalbos prasme miestas vis dėlto buvo apsuptas lietuviškų kaimų ir ribojosi su LTSR (skyrė tik Nemunas) (Truska 1994:7). Šiuo atveju argumentuojant aiškiai buvo pasinaudota ištisinio lietuvių kalbos ploto veiksniumi. O toks argumentas galėjo paveikti J. Staliną, kuris dar 1939 m. spalio 3 d. derybose su nepriklausomos Lietuvos atstovais žadėjo gražinti tas Vilniaus krašto sritis, „kur tik būsianti įrodyta lietuvių dauguma“ (Lietuvos okupacija... 1993:75). Nesunku suprasti, kad jis turėjo omenyje lietuviškai kalbančių gyventojų daugumą.

Aptardami bendrą sienų formavimo situaciją ir demografijos kaitą, nepamirškime, kad 1945 m. Lietuva vėl atgavo ištuštėjusį hitlerinės Vokietijos 1939 m. atplėštą Klaipėdos kraštą. Bendrai Lietuvos gyventojų tautinei sudėčiai įtakos turėjo ir nacių okupacijos laikotarpiu vykdytas žydų geno-

3 pav.

cidas, bendra gyventojų netektis ir pasitraukimas karo metais bei Stalino laikais vykdyta politika, įskaitant masinius gyventojų trėmimus.

Pokario metais Vilniuje ir Lietuvos TSR sudėtyje buvusiam Vilniaus krašte vyko tam tikri migraciniai procesai (Anušauskas 2004:170–176), tačiau sovietiniu laikotarpiu Lietuvoje slaviškai kalbančių atvykėlių srautas nebuvo toks gausus kaip Latvijoje ar Estijoje. Dėl to Lietuvoje nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse išliko aukštas pagrindinės tautybės procentas bendroje gyventojų sudėtyje – apie 80 procentų. Atsižvelgiant į tai, Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimo procese nepabijota priimti vadinamąjį pilietybės „nulinį variantą“. Jis buvo įtvirtintas 1989 m. lapkričio 3 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos pilietybės įstatyme, galiojusiame dvejus metus.

Kitokia padėtis susidarė Latvijoje ir Estijoje, kur sovietiniu laikotarpiu tų kraštų gyventojų sudėtis ryškiai pasikeitė latvių ir estų nenaudai. Ypač komplikauta padėtis susiformavo Latvijoje, kur nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse latvių dalis bendrame gyventojų skaičiuje tesudarė tik apie 52 procentus. Dėl to atkuriant nepriklausomybę ir siekiant užtikrinti latvių nacionalinių interesų prioritetą Latvijoje, o estų Estijoje, ten sprendžiant pilietybės klausimą nebuvo pasirinktas „nulinis variantas“ kaip Lietuvoje. Dėl to Latvijoje ir Estijoje iki šiol išliko nemažų pilietybės problemų (masinė bepilietybė!), tačiau dėl to, kad rusakalbiai gyventojai, atvykę sovietiniais metais (taip pat ir jų palikuonys), negavo rinkimų teisės automatiškai, Latvijos parlamentas (*Saeima*) yra latviškas, Estijos *Riigikogu* – estiškas, o šių šalių prezidentais išrenkami pagrindinės tautybės atstovai. Kitakalbiai Latvijoje ir Estijoje, norėdami tapti visateisiais piliečiais, turi išmokti tų šalių valstybinę kalbą bei įvykdyti kai kurias kitas sąlygas. Natūralizacijos procese valdžios pareigūnai faktiškai taiko lojalumo valstybei kriterijų, o dėl jo konkretaus taikymo supratimo politikoje ir teisėje nėra vienos nuomonės. Ypač pastaruoju metu Latvijoje dėl to vyksta aštrios diskusijos. Visa tai sukuria nemažą politinę įtampą, kurią eskaluoja Rusijos politikai, o problemų svarstymas pasiekia Europos Tarybos Parlamentinę Asamblėją ir kitas tarptautines institucijas.

Nepaisant labai demokratiško pilietybės klausimo sprendimo Lietuvoje, čia nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu vis dėlto buvo iškilusios problemos, susijusios su lenkų teritorinės autonomijos projektu. O autonomistų propagandoje lietuvių kaip valstybinės kalbos statusas buvo kvestionuojamas, pasisakant už lygiavertį rusų ir lenkų kalbų vartojimą planuotoje autonominėje teritorijoje. Tačiau pati teritorija, kurią bandyta skelbti autonomija, nedidelė, ji atrodytų nenatūraliai, jei būtų sukurta aplink Lietuvos sostinę. Bendrame šalies politiniame landšafte autonominiams planams pritariančiųjų procentas buvo menkas. Vilniaus ir Šalčininkų rajonų tarybas Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1991 m. rudenį paleido, įvesdama tiesioginį vyriausybės valdymą. Vėliau, prisitaikant minėtų rajonų gyventojams prie naujų realijų, rinkimai į rajoninius savivaldos organus vėl galėjo vykti. Aptariant bendrą situaciją nereikėtų pamiršti, kad dėl urbanizacijos ir kitų veiksnių Vilniuje dar iki nepriklausomybės atkūrimo ženkliai padidėjo lietuvių gyventojų dalis, sustiprėjo lietuvių kalbos pozicijos, palyginus su padėtimi XX a. pirmojoje pusėje. Aišku, kad padėtis būtų buvusi labiau komplikauta esant didesniai Lietuvos plotui ir gausesnei vien tik slavų kalbas vartojančių gyventojų daliai.

Išvados ir baigiamosios pastabos

Pirminių šaltinių analizė nepatvirtina šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje pasirodžiusio teigimo, esą Lietuvos Taryba, atkurdamą savo krašto valstybingumą 1917–1918 metais, daug vilčių dėjo į Vokietijos pralaimėjimą kare (žr.: Gaigalaitė 1999:5). Atvirkščiai, daugelis šaltinių rodo, kad nuo pat Lietuvos Tarybos atsiradimo iki 1918 m. rudens dauguma Tarybos narių valstybingumo

atkūrimą siejo su Vokietija, tikėdamiesi jos karinės pergalės. O užsienio valstybių opinijoje Lietuvos Taryba pagrįstai buvo laikoma provokiška. Netgi aiškėjant kaizerinės Vokietijos karinio pralaimėjimo perspektyvai, Lietuvos Valstybės Taryba su Antanu Smetona priešakyje neskubėjo atsakyti savo liepos 11 d. nutarimų, paskelbusių Lietuvoje monarchinę santvarką, o karaliumi Mindaugu Antruoju vokiečių hercogą Urachą.

Su vokiečių jėga ir pagalba buvo siejamos Lietuvos Tarybos narių viltys valstybiškai užvaldyti Vilnių bei teritorijas į pietus nuo ištisinio lietuvių kalbos ploto, gerai suprantant, kad ten bus sunku įsitvirtinti vien demokratinio būdu. Neigiamai buvo žiūrima į kuriamos valstybės ribų klausimo sprendimą plebiscito būdu, ką atskleidė P. Klimo straipsnis „Lietuvos Aide“ 1917 m. gruodžio pabaigoje (P. Kl. 1917:1–2).

Tuo atveju, jei valstybė apimtų didesnę plotą, esant gausiam lietuviškai nekalbančio elektorato skaičiui, mišriai miestų sudėčiai bei kitiems veiksniams, buvo numanoma, kad ir demokratiniais rinkimais išrinktas parlamentas nebūtų pakankamai lietuviškos sudėties. Dėl to jausdama ribotas galimybes bei savo silpnumą, ypač nelietuviškai kalbančioje aplinkoje, Lietuvos Taryba siekė realizuoti monarchijos idėją. Nors 1918 m. liepos 11 d. Lietuvos Valstybės Tarybos sprendimu karaliumi formaliai teisiškai tapo vokietis (praktiškai iki galo projektas nebuvo realizuotas), tačiau realus aukščiausiosios valstybinės valdžios vykdymas pagal iš anksto parengtas konstitucinės monarchijos sąlygas turėjo pakliūti į lietuvių politikų rankas. Lietuvių teisininkų parengtas platesnės apimties monarchinio pobūdžio konstitucijos projektas rodo, kad kitų tautybių žmonės, nemokantys lietuviškai, būtų turėję ribotas galimybes kaip piliečiai ir rinkėjai. Nors jei būtų pavykę atkurti teritoriškai didesnės apimties Lietuvos valstybę, kitakalbių dalis bendroje gyventojų sudėtyje būtų buvusi labai žymi, gal net didesnė už lietuviškai kalbančiųjų dalį.

Monarchijos projekte Lietuvos parlamentui turėjo tekti pagalbinis vaidmuo, kurį būtų galima lyginti su ribota Reichstago įtaka kaizerinės Vokietijos politinėje sistemoje. Kita vertus, „katalikas dinastas“ iš Vokietijos, formaliai įgyjantis didžiules galias naujoje Lietuvos valstybėje su didele slaviškai kalbančiųjų dalimi, realiai būtų tapęs lietuvių vykdomos politikos marionete, bent jau taip įsivaizduota A. Smetonos ir kai kurių kitų veikėjų. Tik akivaizdus Vokietijos pralaimėjimas kare privertė Lietuvos Valstybės Tarybą atsisakyti monarchistinio plano ir taikytis prie laimėjusių karą Santarvininkų pozicijos.

Susidarius tokiai situacijai Lietuvos Valstybės Taryba ir iš jos gimusios Lietuvos vyriausybės, siekdamos tarptautinio pripažinimo bei užtikrinti valstybės legitiminį pagrindą, buvo priverstos ruošti dirvą Steigiamojo Seimo idėjas realizuoti, t. y. orientuotis į tai, kas buvo deklaruota Lietuvos Tarybos Vasario 16-osios akte. Tačiau kol vyriausybės kontroliuojamoje teritorijoje buvo suorganizuoti rinkimai į parlamentą, Lietuvos valstybė liko be sostinės Vilniaus, neturėjo ji tuo metu ir uostamiesčio Klaipėdos (Memelio).

Demokratiniai rinkimai į Lietuvos Steigiamąjį Seimą 1920 metais vyko iš esmės ištisiniame lietuvių kalbos plote, į kurį, tiesa, nepakliuvo visos lietuviškai kalbančios teritorijos, likusios už tuometinės valstybės ribų. Steigiamojo Seimo pagrindinį elektoratą sudarė lietuviškai kalbantys gyventojai. Seime vyravo lietuviai, ir nepaisant jų partinio susiskaldymo valstybėje buvo galima realizuoti lietuvišką politiką. Tačiau Vilniaus ir teritorijų, esančių į pietus nuo lietuviškai kalbančios ištisinės srities, problema liko. Jos sprendimas neatrodė būsiąs lengvas.

Vis dėlto 1920 m. įvykiai rodė, kad Vilnių ir kitas teritorijas konflikte su Lenkija Lietuvai galima atgauti įsikišant didžiajam Rytų kaimynui. Nors prieš tai vykę 1918 m. pabaigos – 1919 m. įvykiai rodė, kad tuometiniam bolševikiniam Kremlui priimtinausias variantas buvo didesnės apim-

ties Lietuva (ar net „Litbel“) su sostine Vilniumi Sovietų šalies sudėtyje ir vietiniais komunistais valdžioje, sudarytoje iš įvairių tautybių atstovų.

Lietuvos administracinis plotas, neskaitant laikino Klaipėdos krašto praradimo, 1939–1940 m. padidėjo, tačiau atkuriant nepriklausomybę 1990 m. lietuvių gyventojų dalis išliko dominuojančiai aukšta. Dėl to sprendžiant pilietybės klausimą čia buvo pasirinktas vadinamasis „nulinis variantas“. O Latvijoje ir Estijoje dėl sovietiniu laikotarpiu pasikeitusios demografinės situacijos ir siekiant užtikrinti latvių ir estų nacionalinių interesų prioritetą šių tautų gyvenamose teritorijose, didelė gyventojų dalis atkūrus nepriklausomybę negavo pilietybės ir rinkimų teisės. Atsižvelgdami į tokią įvykių raidą, galime geriau iš laiko perspektyvos suprasti Lietuvos Tarybos politiką 1918 metais realizuojant monarchijos projektą, kada buvo siekiama užtikrinti lietuvių nacionalinius interesus Lietuvos valstybėje, kuri turėjo būti didesnės apimties ir apimti milijonais priskaičiuojamą nelietuviškai kalbančiųjų gyventojų dalį.

Literatūra

- ANUŠAUSKAS, A. Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. In *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*. Vilnius, 2004, p. 170–176.
- Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Białystok-Grodno*. Stuttgart und Berlin: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917.
- GABRYS, J. *Carte Ethnographique de L' Europe*. Lausanne, 1918.
- GAIGALAITĖ, A. Lietuvos Tarybos veikla 1918 metais. *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*. Kaunas, 1989, p. 100–105.
- GAIGALAITĖ, A. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas, 1999.
- GAUČAS, P. Lietuvos gyventojų skaičius 1897–1914 m. In *Geografija. Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. [B.d.], t. XIX, p. 74–92.
- GIMŽAUSKAS, E. *Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.* Vilnius, 2003.
- GORIZUCHOWSKI, S. *Granica polsko-litewska w terenie*. Warszawa, 1928.
- GRIGARAVIČIUS, A. Lietuvos konstitucijų projektai 1916–1918 metais. In *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, 1991, t. 3, p. 351–434.
- KLIMAS, P. *Mūsų kovos dėl Vilniaus. Pirmoji dalis: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios Vyriausybės sudarymo 1918 m.* Kaunas, 1923.
- KLIMAS, P. *Dienoraštis 1915.XII.1 – 1919.I.19*. Chicago, 1988.
- KLIMAS, P. Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje. *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*. Fotografuot. leid. Kaunas, 1990, p. 1–20.
- KVIKLYS, B. *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai etnografiniai bruožai*. 2-oji (fotografuotinė) laida. Vilnius, 1989.
- LAURINAVIČIUS, Č. Lietuvos valstybės architektas. *Kultūros barai*, 1991, Nr. 2, p. 47–51.
- Lietuvių etninės žemės XIX a. pab. – XX a. pr. In *Lietuvos istorijos atlasas*. Vilnius, 2001.
- Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1991, t. 3.
- Lietuvos aidas*, 1917 m. lapkričio 15 d., Nr. 29.
- Lietuvos istorija*. Skaidruočių rinkinys vidurinei mokyklai. Vilnius, 2001.
- Lietuvos istorijos atlasas*. Vilnius, 2001.
- Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939–1940: Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1993.
- LOPATA, R. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*. Vilnius, 1996.
- MEDIŠAUSKIENĖ, Z. Lietuvos samprata XIX a. viduryje. In *Praeities baruose*. Vilnius, 1999, p. 175–182.
- P. Kl. [P. Klimas]. Tautų apsisprendimo teisė ir plebiscitas. In *Lietuvos aidas*, 1917 m. gruodžio 29 d., Nr. 48, p. 1–2.
- PALECKIS, J. *Dviejuose pasauliuose*. Vilnius, 1983.
- PURICKIS, J. Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu. In *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*. Fotografuot. leid. Kaunas, 1990, p. 44–58.
- TRUSKA, L. Kaip buvo nustatyta Lietuvos–Baltarusijos siena. *Diena*, 1994 m. rugsėjo 6 d., Nr. 47, p. 7.
- Vilniaus klausimas Lietuvos Respublikos diplomatijoje (1918–1940 m.)*. IV mokslinės konferencijos pranešimai. Kaunas, 2003.
- VYŠNIAUSKAS, A. Lietuviškos valstybės konstituavimasis geopolitiniu požiūriu. In *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Straipsnių rinkinys. Vilnius, 2003, p. 178–189.
- VYŠNIAUSKAS, A. Konstituierung des Litauischen Staatswesens am Ende des Ersten Weltkriegs. *Litauisches Kulturinstitut: Jahrestagung 2003. Suvažiavimo darbai*. Lampertheim, 2004, S. 27–56.

- ŽEMAITYTĖ-VEILENTIENĖ, A. Steigiamojo Seimo kova dėl Vilniaus 1920 m. In *Vilniaus klausimas Lietuvos Respublikos diplomatijoje (1918–1940 m.)*. IV mokslinės konferencijos pranešimai. Kaunas, 2003, p. 33–53.
- ŽERKAITĖ, R. Lietuvos rytų sienos klausimas (1920–1940 m.). In *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Red. komis.: V. Milius (pirm.) ir kt. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 64–71.
- ВИППЕР, Р. Ю. *История Нового времени*. Учебное пособие. Киев, 1997.
- ГАУЧАС, П., ВИДУГИРИС А. Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX в. In *Geografija. Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. 1983, t. XIX, p. 26–73.
- Политический словарь*. Под редакцией Г. Александрова, В. Гальянова и Н. Рубинштейна. Москва, 1940.

THE IDEA OF CONSTITUENT ASSEMBLY AND THE FACTOR OF THE LITHUANIAN LANGUAGE USAGE AREA IN THE CONTEXT OF BALTIC–SLAVIC–GERMAN HISTORICAL NEIGHBOURHOOD

Arūnas Vyšniauskas

Vilnius University, Lithuania

Summary

The State Council of Lithuania aspired to a large geographical space for the national statehood in 1918, proclaimed monarchy and a German Duke Wilhelm von Urach from Würtemberg as the King of Lithuania. With Germany's help Lithuanian politicians claimed to absorb wide territories to the south of Lithuanian language usage area. But Germany was defeated in World War I, and after this turning-point the Lithuanians had to implement the idea of democratic Parliament in a smaller territory without capital Vilnius. A Constituent Assembly (*Steigiamasis Seimas*) was elected 1920 in the area where Lithuanian-speaking population dominated. At that moment the new Republic of Lithuania was devoid of Klaipėda (Memel) as well. Klaipėda region was affiliated to Lithuania only in 1923.

In March, 1939, Lithuania lost Klaipėda region, but in October received Vilnius and a territorial belt of 20–30 km along railway. In 1940, Lithuania was annexed by the USSR as a new Soviet republic. By correction of new borders with westward enlarged Byelorussian SSR, some territories with Lithuanian-speaking people were appended to Lithuanian SSR. By soviet re-occupation in 1944–1945 Klaipėda region was returned to the Lithuanian SSR. Until 1990, Lithuanians comprised about 80 percent of the total population in the Soviet Lithuania, and, after the reestablishment of the independence, a zero variant of citizenship was accepted. In Latvia and Estonia a national composition during the Soviet period was significantly different. After 1991, in these countries a multitude of Russian-speaking people have not obtained citizenship. From this historical perspective we can better understand the Lithuanian national strategy of the years 1918–1920, when the leading Lithuanian politicians revendedicated the great territory with millions of Slavic-speaking population.

Gauta 2006 m. lapkričio mėn.